

JACEK WIĘCŁAWSKI

Instytut Nauk Politycznych
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID: 0000-0002-8870-7742
jacek.wieclawski@uwm.edu.pl

SCENARIUSZE KONTRFAKTYCZNE – POJĘCIE, ISTOTA I ZNACZENIE DLA DYSKUSJI O WSPÓŁCZESNYCH STOSUNKACH MIĘDZYNARODOWYCH

**Counterfactual Scenarios – the Concept, Essence and Significance
for the Discussion on Contemporary International Relations**

Abstract

The article addresses the issue of counterfactual scenarios (in relation to the past) and their significance for the discussion on contemporary international relations. It explains the essence of counterfactual reasoning. It presents considerations on the method of counterfactual scenarios' constructing, their structure and typology, as well as the criteria for their selection and assessment. These considerations are accompanied by an analysis of examples of counterfactual scenarios and their specificity. The article refers to controversies raised by counterfactual reasoning, criticism directed at counterfactual scenarios, and the arguments of their supporters. The author's conclusions recognize the auxiliary role of counterfactual scenarios in relation to traditional methods of studying international relations but acknowledge the difficulties associated with their speculative nature and the criteria for their assessment, which remain vague. Counterfactual scenarios will find it difficult to escape the broader theoretical controversies in international relations and they themselves can contribute little to this debate. Besides, the dynamics and complexity of contemporary international processes increases the risk of simplified and sometimes absurd conclusions that they may propose.

K e y w o r d s: international relations, alternative history, counterfactual scenarios, counterfactual reasoning

Scenariusze kontrfaktyczne – pojęcie, istota i znaczenie dla dyskusji o współczesnych stosunkach międzynarodowych

Abstrakt

Artykuł porusza problematykę scenariuszy kontrfaktycznych (w odniesieniu do przeszłości) i ich znaczenia dla dyskusji o współczesnych stosunkach międzynarodowych. Autor wyjaśnia istotę rozumowania kontrfaktycznego. Prezentuje rozważania na temat sposobu konstruowania scenariuszy kontrfaktycznych, ich struktury i typologii, a także kryteriów ich doboru i oceny. Rozważaniom tym towarzyszy analiza przykładów scenariuszy kontrfaktycznych i ich specyfiki. Autor odwołuje się do kontrowersji jakie wzbudza rozumowanie kontrfaktyczne, krytyki kierowanej wobec scenariuszy kontrfaktycznych, a także argumentów ich zwolenników. Dostrzega potencjalną, pomocniczą rolę scenariuszy kontrfaktycznych wobec tradycyjnych metod badania stosunków międzynarodowych, ale uznaje trudności związane z ich spekulatywnym charakterem i kryteriami ich oceny, które pozostają mgliste i nie do końca przekonujące. Scenariuszom kontrfaktycznym trudno będzie uciec od szerszych kontrowersji teoretycznych w dyskusji o stosunkach międzynarodowych a same niewiele wnieść mogą do tej debaty. Dynamika i złożoność współczesnych procesów międzynarodowych zwiększa ryzyko uproszczonych wniosków, a niekiedy absurdalnych konkluzji, jakie mogą z nich wynikać.

Słowa kluczowe: stosunki międzynarodowe, scenariusze kontrfaktyczne, rozumowanie kontrfaktyczne, historia alternatywna

WPROWADZENIE

Odejście w badaniu stosunków międzynarodowych od ujęć strukturalnych, akcentujących uwarunkowania procesów międzynarodowych na poziomie systemu międzynarodowego, zwiększyło zainteresowanie zmiennymi na poziomie państwa, jego elit politycznych i przywództwa, w tym problematyką osobowości liderów, wyznawanych przez nich idei oraz ich historycznej i kulturowej tożsamości. Skłoniło do postawienia pytania, czy wydarzenia międzynarodowe w istocie były efektem uwarunkowań systemowych (równowagi sił, hegemonicznej rywalizacji) czy może bardziej kwestią przypadku, nieporozumienia, błędnej percepcji liderów, a nawet kaprysów pogody.

Publikacje Nialla Fergusona, Philipa E. Tetlocka czy Richarda N. Lebowa zachęciły następnie do postawienia pytania „co byłoby, gdyby” liderzy podjęli decyzję rozpatrywaną wcześniej, ale ostatecznie odrzuconą na rzecz innej; gdyby wybory wygrał kandydat, który w rzeczywistości przegrał je tylko niewielkim stosunkiem głosów, a wydarzenia

uznawane za tragiczny zbieg okoliczności nigdy nie miały miejsca. Zachećły więc do konstruowania scenariuszy kontrfaktycznych, opartych na założeniu, iż w świecie rzeczywistym zaszła w pewnym momencie kontrfaktyczna zmiana, budujących na tej podstawie nową narrację (nierzeczywistych już) wydarzeń i starających się określić ich hipotetyczne konsekwencje. Uznano bowiem, iż sięgnięcie do myślenia kontrfaktycznego może pomóc w zrozumieniu świata rzeczywistego, zachodzących w nim związków przyczynowo-skutkowych, uprzedzeń w postrzeganiu rzeczywistości czy zrozumieniu roli samej jednostki.

Rozważania na temat myślenia kontrfaktycznego generalnie odnosiły się do bliższej lub dalszej przeszłości. Debata, jaką zainicjowano, dotyczyła początkowo badań historycznych, ale wkrótce objęła szersze spektrum nauk społecznych, w tym kontrfaktyczne rozważania na temat stosunków międzynarodowych, ekonomii, a nawet prawa i literaturoznawstwa. Problematyka scenariuszy kontrfaktycznych obecna była również w pracach polskich badaczy, by wymienić tylko książkę *Co by było, gdyby?* Janusza Osicy i Andrzeja Sowy¹ czy *Historie alternatywne i kontrfaktyczne. Wizje – narracje – metodologia* pod redakcją Ewy Solskiej, Piotra Witka i Marka Woźniaka².

Scenariusze kontrfaktyczne odrzucone zostały przez wielu (choć nie wszystkich) historyków uznających je za pozbawioną podstaw spekulację³. Ich akceptacja łatwiej przyjść może badaczom stosunków międzynarodowych – zwłaszcza w kontekście studium przypadku i pogłębionej analizy uwarunkowań decyzji politycznych. Bardziej oczywiste wydaje się również sięganie do rozumowania kontrfaktycznego przez ekonomistów – operujących silniejszymi niż w dziedzinie stosunków międzynarodowych teoriami i modelami, a przez to gotowych do bardziej radykalnej kontrfaktycznej zmiany uwarunkowań systemowych, by sprawdzić, czy modele te zachowują aktualność. Przykładem są rozważania, które snują Emmanuel Dubois, Jérôme Hericourt i Valérie Mignon, odnoszące się do polityki monetarnej, jaką państwa Europy prowadziłyby po 1999 r., gdyby nie wprowadzono wspólnej waluty euro⁴.

¹ J. Osica, A. Sowa, *Co by było, gdyby?*, Wydawnictwo Bellona, Warszawa 2013.

² E. Solska, P. Witek, M. Woźniak (red.), *Historie alternatywne i kontrfaktyczne. Wizje – narracje – metodologia*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2017.

³ E. Henik, P.E. Tetlock, *How experts think about counterfactuals in business history: The role of theoretical commitments and disciplinary perspectives*, „Management & Organizational History” 2007, t. 2, nr 4, s. 331–332, <https://doi.org/10.1177/1744935907086118>.

⁴ E. Dubois, J. Hericourt, V. Mignon, *Costs and Benefits of Euro Membership: a Counterfactual Analysis*, „CEPII, Working Paper” 2007, nr 17, s. 1–45.

Artykuł ten dotyczy obecnej w źródłach anglojęzycznych debaty na temat scenariuszy kontrfaktycznych najbliższych stosunkom międzynarodowym i naukom o polityce oraz jest wyrazem zainteresowań bliską przeszłością i historią najbliższą teraźniejszości. Uwzględnia fakt, co podkreśla Jack S. Levy, iż dzisiejsze decyzje polityczne, a nawet różne ich warianty rozpatrywane przez decydentów, już jutro staną się scenariuszami kontrfaktycznymi – opcją, którą odrzuciliśmy lub w ogóle nie braliśmy jej pod uwagę⁵. Dlatego między innymi przedstawiony został tu scenariusz kontrfaktyczny Franka Harveya, zakładający zwycięstwo Ala Gore’a w wyborach prezydenckich w 2000 r. i oparty na kontrfaktycznej analizie decyzji o interwencji USA w Iraku trzy lata później. Z uwagi na różnorodność konkluzji obecnych w debacie artykuł przedstawia również scenariusz kontrfaktyczny zaproponowany przez Richarda N. Lebowa, który akcentuje rolę czynnika ludzkiego w polityce, zakładając, iż zamach na arcyksięcia Franciszka Ferdynanda w Sarajewie nie powiódł się oraz analizując kontrfaktycznie wpływ takiego nieudanego zamachu na perspektywę wybuchu I wojny światowej i stosunki międzynarodowe w Europie w drugiej dekadzie XX w.

Artykuł przybliży rozważania dotyczące struktury scenariuszy kontrfaktycznych i ich typologii oraz obecne w dyskusji argumenty za i przeciw stosowaniu rozumowania kontrfaktycznego. Uznając proponowany podział scenariuszy kontrfaktycznych na wiarygodne (*plausible world*) oraz „baśniowe” (*miracle world*), skoncentrowano się w nim na scenariuszach uznawanych za wiarygodne i prawdopodobne, a więc nie naruszających radykalnie historycznych, społecznych czy technologicznych uwarunkowań wydarzeń zachodzących w świecie rzeczywistym. Dostrzega się obecne w debacie obawy przed scenariuszami nazbyt popuszczającymi wodze wyobraźni i prowadzącymi do absurdalnych konkluzji⁶. Stąd między innymi przewijający się w dyskusji postulat minimalnej zmiany historii i inne kryteria stawiane rozumowaniu kontrfaktycznemu.

Celem rozważań jest przybliżenie debaty na temat rozumowania kontrfaktycznego, podnoszonych w niej argumentów, analiza wybra-

⁵ J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference, and Historical Analysis*, „Security Studies” 2015, t. 24, s. 401–402, <http://dx.doi.org/10.1080/09636412.2015.1070602>.

⁶ G.F. DeMartino, *The specter of irreparable ignorance: counterfactuals and causality in economics*, „Review of Evolutionary Political Economy” 2021, t. 2, s. 270; J.D. Fearon, *Causes and Counterfactuals in Social Science: Exploring an Analogy between Cellular Automata and Historical Processes*, w: P.E. Tetlock, A. Belkin (red.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological, and Psychological Perspectives*, Princeton University Press, Princeton 1996, s. 55.

nych scenariuszy kontrfaktycznych, a na tej podstawie sformułowanie własnych spostrzeżeń i konkluzji, w tym tych odnoszących się do możliwej roli scenariuszy kontrfaktycznych w rozumieniu współczesnych stosunków międzynarodowych. Skoncentrowano się na scenariuszach dotyczących dalszej i bliższej przeszłości (z akcentem na przeszłość najbliższą). Dostrzeżono również pojawiające się w debacie wątki dotyczące zastosowania rozumowania kontrfaktycznego do symulacji i prognozowania przyszłości. Specyfika scenariuszy kontrfaktycznych skierowanych na przyszłość jest jednak inna. Nie tworzą one alternatywnych narracji dotyczących wydarzeń, które miały już miejsce, ale stają wobec ograniczonej wiedzy dotyczącej przyszłych procesów, dezinformacji, czy też podejmowania decyzji w warunkach głębokiej niepewności (*decision making under deep uncertainty*). Dyskusja na temat rozumowania kontrfaktycznego skierowanego na przyszłość w konsekwencji akcentuje zdolność radzenia sobie przez scenariusze kontrfaktyczne z nowymi okolicznościami i zmiennością procesów międzynarodowych (*projectability*), różne formy heurystyki i znaczenie myślenia wariantowego (*scenario thinking*)⁷. Problematyka ta wymaga dalszych badań z uwzględnieniem możliwości, jakie niesie ze sobą rozwój sztucznej inteligencji, ale to wykracza poza ramy niniejszego artykułu.

Konkluzje co do znaczenia scenariuszy kontrfaktycznych w badaniu współczesnych procesów międzynarodowych nie są nadmiernie optymistyczne, mimo potencjału, jaki otwiera sięgnięcie po rozumowanie kontrfaktyczne. Jak pokazuje scenariusz Harveya, rozważania kontrfaktyczne towarzyszyć mogą tradycyjnym metodom badania stosunków międzynarodowych, w tym pogłębionej analizie uwarunkowań decyzji politycznych. Trudno jednak o entuzjazm prowadzący do uznania scenariuszy kontrfaktycznych za osobną, wiarygodną i przekonującą metodę badawczą.

W podejściu do scenariuszy kontrfaktycznych trudno będzie również uciec od kontekstu debaty teoretycznej we współczesnych stosunkach międzynarodowych i stanowisk prezentowanych przez badaczy (w szczególności sporu między podejściami bliższymi tradycji pozytywizmu a konstruktywizmem). Spoglądając na procesy międzynarodowe z perspektywy realizmu neoklasycznego, należy być sceptycznym

⁷ Zob. P.A. Hillgren, A. Light, M. Strange, *Future public policy and its knowledge base: shaping worldviews through counterfactual world-making*, „Policy Design and Practice” 2020, nr 2, s. 109–122, <https://doi.org/10.1080/25741292.2020.1748372>; G. King, L. Zeng, *When Can History Be Our Guide? The Pitfalls of Counterfactual Inference*, „International Studies Quarterly” 2007, t. 51, s. 183–210.

wobec tych scenariuszy kontrfaktycznych (w praktyce ich większości), które wiążą zmianę świata rzeczywistego z decyzjami jednostki, jej ideami czy systemem przekonań. Otwarcie na rolę jednostki jest potrzebne w postrzeganiu współczesnych stosunków międzynarodowych, ale ma swoje oczywiste (materialne i systemowe) ograniczenia. Trudno zakładać, że inaczej będzie ze scenariuszami kontrfaktycznymi odnoszącymi się do woli i decyzji jednostek. Dodatkowo, jak pokazuje scenariusz Lebowa, będą one musiały konstruować rozbudowane łańcuchy przyczynowo-skutkowe towarzyszące proponowanym narracjom, a określenie wiarygodnych kryteriów tych narracji pozostanie niezwykle trudne. Nie ulega wątpliwości, że scenariusze kontrfaktyczne inspirują i, jak zauważa Steven Weber, „otwierają umysły”⁸. Pytanie jednak, czy to wystarczający argument za dalszym zaangażowaniem się w tę problematykę.

SCENARIUSZE KONTRFAKTYCZNE: POJĘCIE, STRUKTURA I TYPOLOGIA

Co do zasady scenariusze kontrfaktyczne odnoszą się do sytuacji, wydarzeń i procesów, które nie są rzeczywiste i nigdy nie miały miejsca. Zazwyczaj przybierają postać wyrażenia warunkowych „co by było, gdyby”, określając, jakie zmiany zaszłyby w rzeczywistości, gdyby określone wydarzenie nie miało miejsca lub też zaistniało w inny sposób⁹. Wprowadzając kontrfaktyczną zmianę do świata realnego, w określonym momencie historii i w określonych jej uwarunkowaniach, formułują one kontrfaktyczną narrację dotyczącą dalszego biegu wydarzeń (już w świecie nierzeczywistym) i ich hipotetycznych konsekwencji¹⁰.

Co do zasady scenariusze kontrfaktyczne są więc spekulatywne. Oferują bowiem „mentalną konstrukcję” przebiegu wydarzeń, które nigdy nie zaistniały. Niezależnie bowiem od tego, czy scenariusze te będą starać się być wiarygodne i wprowadzać zmianę najmniejszą z możliwych, czy też przyjmą postać „fantastycznych” lub „baśnio-

⁸ S. Weber, *Counterfactuals, Past and Future*, w: P.E. Tetlock, A. Belkin (red.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*, s. 268–269.

⁹ L. Vinsel, *The Value of Counterfactual Analysis: Investigating Social and Technological Structure*, „Technology’s Stories” 2014, t. 2, nr 2, s. 1; R.N. Lebow, *Good History Needs Counterfactuals*, „Historically Speaking” 2004, t. 5, nr 4, s. 25–26.

¹⁰ J. Mahoney, R. Barrenechea, *The logic of counterfactual analysis in case-study explanation*, „The British Journal of Sociology” 2017, s. 1, <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12340>; R.N. Lebow, *Counterfactual Thought Experiments: A Necessary Teaching Tool*, „The History Teacher” 2007, t. 40, nr 2, s. 154.

wych”, proponowana przez nie narracja zawsze będzie odnosić się do wydarzeń i procesów nierzeczywistych¹¹. W praktyce jednak dystans między scenariuszami kontrfaktycznymi uznawanymi za wiarygodne i uwzględniające wyjściowe realia świata rzeczywistego a scenariuszami „baśniowymi” staje się wyraźny i oczywisty. Te pierwsze nadal wprawdzie będą alternatywne wobec rzeczywistości, ale pozostaną też w swej istocie „kontrfaktyczne” – odnoszące się do określonych faktów i określonych uwarunkowań, w których fakty te zaistniały¹². Granice wyobraźni tych drugich nie istnieją.

Scenariusz kontrfaktyczny składa się z trzech elementów, które w debacie określa się najczęściej jako: *antecedent*, *connecting principles* i *consequent*¹³. Dosłowne tłumaczenie nie oddaje jednak istoty tych pojęć, które wymagają doprecyzowania. Pierwszym elementem scenariusza kontrfaktycznego jest wprowadzenie kontrfaktycznej zmiany, a więc interwencja w rzeczywisty bieg wydarzeń (w określonym momencie na osi czasu), która inicjuje nowy, uwarunkowany tą zmianą, ale inny od rzeczywistego bieg wydarzeń. Umownie więc jest to rodzaj punktu zwrotnego, przy czym nie zawsze musi chodzić tu o zmiany radykalne i fundamentalne, ale bardziej o sam fakt kontrfaktycznej ingerencji i przestawienia biegu rzeczywistych wydarzeń na kontrfaktyczne tory.

Element drugi to kontrfaktyczna narracja, a więc kontrfaktyczny scenariusz wydarzeń prowadzących do określonych (ale również nierzeczywistych) efektów. Narracja ta musi kierować się odpowiednią logiką i uwzględniać warunki wstępne z momentu ingerencji w świat rzeczywisty. Logika takiej kontrfaktycznej narracji wcale nie musi być jednak, jak zauważają Steven Weber i Allan Megill, prosta, oczywista i prowadzić bieg kontrfaktycznych wydarzeń w jednym, łatwym do zidentyfikowania kierunku¹⁴.

Ostatnim elementem scenariusza kontrfaktycznego są efekty końcowe wydarzeń i procesów, do jakich prowadzić będzie kontrfaktyczna zmiana. Co do zasady efekty te pozostają (tak jak w przypadku zmian

¹¹ J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 379; R.N. Lebow, *Counterfactual Thought Experiments*, s. 154.

¹² J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 379; N.J. Roese, *Counterfactual Thinking*, „Psychological Bulletin” 1997, t. 121, nr 1, s. 133–134, <https://doi.org/10.1037/0033-2909.121.1.133>.

¹³ Zob. P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference: Form and Function*, w: P.E. Tetlock, A. Belkin (red.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*, s. 3–5, 17–25; J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 387–397.

¹⁴ A. Megill, *The New Counterfactualists*, „Historically Speaking” 2004, t. 5, nr 4, s. 17, <https://doi.org/10.1353/hsp.2004.0072>; S. Weber, *Counterfactuals, Past and Future*, s. 282.

w świecie realnym) nie do końca określone i dopiero kontrfaktyczna narracja odkryć ma ich ostateczny kształt. W przypadku scenariuszy „baśniowych” mogą być one dalece oderwane od realiów, a niekiedy absurdalne – jak na przykład technologie przyszłości przeniesione do przeszłości¹⁵. Częściej jednak efekty eksperymentów kontrfaktycznych dotyczą decyzji podejmowanych przez jednostki, studium konkretnego przypadku, a także związków przyczynowo-skutkowych¹⁶. W rozważaniach na temat przyczynowości istotne jest na przykład określenie, na ile usunięcie lub zmiana wartości wydarzenia x, uznawanego za przyczynę wydarzenia y, miałoby wpływ na zaistnienie i kształt tego ostatniego¹⁷.

Typologia scenariuszy kontrfaktycznych stosowana w debacie nie zawsze jest spójna i jednolita. Panuje jednak przekonanie, iż podstawowym ich rozróżnieniem powinno być wspomniane już rozróżnienie między scenariuszami prawdopodobnymi, ograniczającymi skalę zmiany wprowadzanej do świata rzeczywistego i uwzględniającymi realia a tymi, które ograniczeń takich nie nakładają i nie limitują wyobraźni, jaka towarzyszyć może kontrfaktycznej narracji¹⁸.

Ta pierwsza kategoria, określana mianem *plausible world counterfactuals*, stara się, by kontrfaktyczna zmiana była jak najmniejsza i łatwa do wyobrażenia (niedany zamach, przegrane wybory, zmiana decyzji podjętej przez przywódcę). Nie podważa jednocześnie politycznych, ekonomicznych czy technologicznych procesów zachodzących w świecie rzeczywistym i stara się uwzględniać je w swej narracji¹⁹. W skrajnym ujęciu ograniczenia narzucane na taki scenariusz sugerują, by rozpatrywać tylko te decyzje, wybory i ścieżki, które decydenci rozważali w rzeczywistości, a które ostatecznie z różnych względów odrzucili²⁰. Druga kategoria to scenariusze „baśniowe”, określane mianem *miracle world counterfactuals*, których żadne z wyżej wymienionych ograniczeń nie dotyczą. Ich istotą jest to, że radykalnie odchodzą od realiów. Zakładają zmiany fundamentalne, odwracające bieg dzie-

¹⁵ P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference*, s. 23; F.J. Gavin, *What If? The Historian and the Counterfactual*, „Security Studies” 2015, t. 24, s. 427.

¹⁶ J. Mahoney, R. Barrenechea, *The logic of counterfactual analysis*, s. 2, 12–13.

¹⁷ J. Reiss, *Counterfactuals, Thought Experiments, and Singular Causal Analysis in History*, „Philosophy of Science” 2009, t. 76, s. 712, <https://doi.org/10.1086/605826>; J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 385.

¹⁸ R.N. Lebow, *Forbidden Fruit. Counterfactuals and International Relations*, Princeton University Press, Princeton–Oxford 2010, s. 44–46.

¹⁹ *Ibidem*; J. Mahoney, R. Barrenechea, *The logic of counterfactual analysis*, s. 11.

²⁰ N. Ferguson, *Introduction. Virtual History: Towards a ‘chaotic’ theory of the past*, w: N. Ferguson (red.), *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*, Basic Books, New York 1999, s. 86–88; L. Vinsell, *The Value of Counterfactual Analysis*, s. 1.

jów i ich logikę (inny wynik wojen, dominacja innych mocarstw, inny porządek polityczny i ekonomiczny). Ich celem jest bardziej inspiracja i rozwinięcie wyobraźni niż wyjaśnienie, jak do takich zmian mogło dojść²¹. Niemniej oczywistym problemem z tak radykalnymi scenariuszami kontrfaktycznymi jest niebezpieczeństwo, że będą prowadzić do absurdalnych założeń i konkluzji²².

Kolejny podział uwzględniany w debacie to podział na scenariusze idiograficzne i nomotetyczne. Kontrfaktyczne scenariusze idiograficzne odnoszą się do studium konkretnego przypadku, związanych z nim okoliczności i jego kontekstu. Kontrfaktyczne ujęcie pozwala określić, na ile bieg procesów warunkowany był przez czynniki specyficzne dla danego przypadku, jakie konsekwencje wywołać mogłyby zmiany tych okoliczności i jak radykalnie wpływałyby one na kształt i sekwencję rzeczywistych wydarzeń²³. Podejście takie sugeruje brak determinizmu (wydarzenia nie są nieuniknione) i nie aspiruje do formułowania generalizacji. Kontrfaktyczna zmiana w przypadku scenariuszy idiograficznych dotyczy zazwyczaj czynników na poziomie przywództwa, ewentualnie specyfiki funkcjonowania państwa. Koncentruje się więc na zjawiskach niesystemowych, akcentuje sprawczość jednostki, ale też towarzyszące jej wybory, motywy oraz (potencjalne zakłócone) wyobrażenia i percepcje²⁴.

Kontrfaktyczne scenariusze nomotetyczne (stosowane na przykład w ekonomii) odnoszą się szerzej do teoretycznych uogólnień, konstruowanych na ich podstawie modeli oraz uwarunkowań na poziomie systemu. Ich celem jest potwierdzenie (lub zaprzeczenie), na ile takie ogólne wzorce determinują i ukierunkowują bieg procesów międzynarodowych – niezależnie od zmian na poziomie państwa, przywództwa i jednostki. Nomotetyczne scenariusze kontrfaktyczne wprowadzają więc nowych liderów, nowe idee i nowe okoliczności, by analizować aktualność modeli i założeń teoretycznych, na których modele te się opierają, a jednocześnie potwierdzić ograniczony wpływ czynnika ludzkiego, przypadku i lokalnych uwarunkowań na kształt i kierunek zachodzących wydarzeń²⁵.

²¹ R.N. Lebow, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 45–46; J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 382.

²² G.F. DeMartino, *The specter of irreparable ignorance*, s. 270; J. Mahoney, R. Barrenechea, *The logic of counterfactual analysis*, s. 11.

²³ P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference*, s. 6–8.

²⁴ J. Mahoney, R. Barrenechea, *The logic of counterfactual analysis*, s. 12; J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 383.

²⁵ P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference*, s. 6–9; J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 383.

Podział scenariuszy kontrfaktycznych na idiograficzne i nomotetyczne uzupełniony został, w ramach koncepcji pięciu typów idealnych zaproponowanej przez Philipa Tetlocka i Aarona Belkina, o scenariusze idiograficzno-nomotetyczne, symulacje mentalne oraz symulacje komputerowe. Kontrfaktyczne scenariusze idiograficzno-nomotetyczne stanowią próbę syntezy, pozwalają dostrzec specyfikę uwarunkowań konkretnego przypadku, ale też (tam, gdzie to uzasadnione) uwzględnić bardziej ogólne prawidłowości. Kontrfaktyczna zmiana, która zignoruje w swej narracji oczywiste regularności wykraczające poza studium pojedynczego przypadku, traci tu swój walor wiarygodności²⁶. Symulacje mentalne (*mental-simulation counterfactuals*) bliższe są konstruktywizmowi i psychologii, koncentrują się na schematach myślenia i postrzegania rzeczywistości oraz związanych z nimi przekonaniach. Kontrfaktyczna symulacja mentalna zachęca w efekcie do wyobrażenia sobie wydarzeń i procesów uznawanych za niemożliwe bądź odrzucanych ze względu na system przekonań – po to, by ukazać potencjalne sprzeczności, uproszczenia i niespójności w postrzeganiu i rozumieniu rzeczywistości²⁷. Tetlock i Belkin proponują jednocześnie wyróżnienie scenariuszy kontrfaktycznych opartych na symulacji komputerowej. Rozwój technologii informatycznych pozwala bowiem, jak zauważają uczestnicy debaty, już nie tylko na komputerowe „powtórzenie biegu historii”, ale też na konstrukcję całych, nierzeczywistych światów, które odwzorować mogą podstawowe cechy świata rzeczywistego²⁸.

SCENARIUSZE KONTRFAKTYCZNE: KRYTERIA DOBORU I OCENY

Rozróżnienie scenariuszy kontrfaktycznych w zależności od tego, jak dalece odbiegają one od rzeczywistości, znalazło odzwierciedlenie w dyskusji o potencjalnych kryteriach, jakie należałoby stosować konstruując je i sięgając po nie w badaniu procesów międzynarodowych. Pominięto w niej scenariusze „baśniowe”, od których trudno wymagać zgodności z faktami historycznymi. W przypadku scenariuszy aspiru-

²⁶ P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference*, s. 11–12; F. Harvey, “What If” *History Matters? Comparative Counterfactual Analysis and Policy Relevance*, „Security Studies” 2015, t. 24, nr 3, s. 422, <https://doi.org/10.1080/09636412.2015.1070606>.

²⁷ P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference*, s. 6–7, 13–16.

²⁸ *Ibidem*, s. 6–7, 13; L.E. Cederman, *Rerunning History: Counterfactual Simulation In World Politics*, w: P.E. Tetlock, A. Belkin (red.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics*, s. 260–266.

jących do zachowania swej wiarygodności i związku z rzeczywistością zasadne stało się jednak oddzielenie tych, które możemy uznać za wartościowe i przydatne w spojrzeniu na procesy międzynarodowe, od tych, które pozostaną głównie spekulacją²⁹. Dyskusja pokazała, że nie jest to zadanie łatwe, same kryteria nie są oczywiste, a każda ich propozycja napotyka pytania i wątpliwości³⁰.

W ocenie Nialla Fergusona jednym z podstawowych kryteriów formułowanych wobec scenariuszy kontrfaktycznych powinna być ich wiarygodność (*plausibility*), związane z nią prawdopodobieństwo oraz zgodność z faktami i rzeczywistością. Selekcja powinna wskazywać na te scenariusze, które miały szansę się wydarzyć (z punktu widzenia momentu podejmowania decyzji w przeszłości) oraz dotyczyły osób i wydarzeń zgodnych z historycznymi realiami³¹. Ferguson uznaje za wiarygodne te scenariusze kontrfaktyczne, które ukazują potencjalne wybory i przekonania co do kierunku wydarzeń rozważane (w danym miejscu i czasie) przez decydentów politycznych, uznawane przez nich za realistyczne i możliwe do realizacji. Najlepiej również, by takie alternatywne wybory znalazły odzwierciedlenie w dokumentach lub innych materialnych formach dowodu. Mniej istotny w tym ujęciu jest efekt końcowy scenariusza kontrfaktycznego, a ważniejsze pozostaje dostrzeżenie dylematów towarzyszących podejmowanym decyzjom oraz potencjalnych problemów związanych z osobą decydenta, jego błędami czy nie do końca racjonalnymi ocenami³².

Szerszy katalog kryteriów doboru i oceny scenariuszy kontrfaktycznych proponują Tetlock i Belkin. Podkreślają oni konieczność ich przejrzystości (*clarity*) oraz logicznej spójności, wewnętrznej zgodności i kompletności (*logical consistency and cotenability*). Przejrzystość scenariusza kontrfaktycznego ma polegać na precyzyjnym określeniu charakteru kontrfaktycznej zmiany, momentu, w którym ingeruje ona w bieg rzeczywistych wydarzeń oraz zakładanych konsekwencji, do jakich zmiana ta ma prowadzić. Wymóg logicznej spójności i wewnętrznej zgodności dotyczy narracji łączącej zmianę wprowadzoną do rzeczywistości międzynarodowej z ich ostatecznymi efektami oraz sposobu prowadzenia takiej narracji. Kryterium przejrzystości najczęściej towarzyszy także akcentowany i wspomniany wcześniej postulat

²⁹ G.F. DeMartino, *The specter of irreparable ignorance*, s. 268; P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference*, s. 4–5, 16.

³⁰ R.N. Lebow, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 57–59.

³¹ N. Ferguson, *Introduction. Virtual History*, s. 83–85.

³² *Ibidem*, s. 86–88.

najmniejszej możliwej zmiany wprowadzanej do rzeczywistości międzynarodowej (*minimal rewrite of history*), co pozwala uniknąć scenariuszy nazbyt rewolucyjnych i ich (potencjalnie) kuriozalnych konkluzji³³.

Tetlock i Belkin podkreślają jednocześnie konieczność zgodności scenariuszy kontrfaktycznych z faktami historycznymi, a także ich spójności teoretycznej (*theoretical consistency*) oraz spójności statystycznej (*statistical consistency*). Spójność teoretyczna oznaczać powinna zgodność logiki kontrfaktycznej narracji z ugruntowanymi teoretycznymi generalizacjami. Zgodność z określonymi przez teorie mechanizmami funkcjonowania rzeczywistości międzynarodowej zapobiegać ma sytuacji, w której zmiany zainicjowane przez scenariusz kontrfaktyczny prowadzą w toku jego narracji do niedorzecznych konkluzji. Odwołanie do ugruntowanych teorii pozwolić ma również na uzupełnienie scenariusza kontrfaktycznego o brakujące elementy (pojawiające się przy rozpatrywaniu sytuacji hipotetycznych), które wydedukować należy w oparciu o teoretyczne generalizacje co do sposobu funkcjonowania świata i jego podstawowych mechanizmów. Zgodność ta pozostaje problematyczna w przypadku politycznego wymiaru stosunków międzynarodowych (ze względu na wielość funkcjonujących tu ujęć teoretycznych), ale już w przypadku ich wymiaru ekonomicznego łatwiej wyobrazić sobie taką uzupełniającą rolę odgrywaną przez teorie i wypracowane przez nie modele³⁴.

Podobne funkcje pełnić ma kryterium zgodności z uogólnieniami statystycznymi. Pozwala ono nadać narracji budowanej przez scenariusz kontrfaktyczny ramy oparte na danych statystycznych, a przez to ograniczyć zakres ambicji i wyobraźni, jaka może towarzyszyć zmianom wprowadzonym do rzeczywistości międzynarodowej³⁵. Ostatnim kryterium zaproponowanym przez autorów w odniesieniu do scenariuszy kontrfaktycznych jest zdolność radzenia sobie ze zmiennością oraz nieprzewidywalnością rozwoju sytuacji, która ujawnić może się w toku konstruowania kontrfaktycznej narracji (*projectability*). Kluczową jest tu odpowiedź na pytanie, czy dynamika zmian w rzeczywistości międzynarodowej wywołanych wprowadzeniem kontrfaktycznej zmiany nie przerośnie i nie podważy pierwotnych wyobrażeń co do jej konsekwencji i nie doprowadzi do utraty kontroli nad takim scenariuszem³⁶.

³³ P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference*, s. 17–21.

³⁴ *Ibidem*, s. 25–27.

³⁵ *Ibidem*, s. 27–30.

³⁶ *Ibidem*, s. 30–31.

Wymagania te uznane zostały za zasadne, ale dyskusja o kryteriach formułowanych wobec scenariuszy kontrfaktycznych wskazywała na problemy, jakie mogą się wyłonić przy ich ocenie, konstrukcji i doborze. Levy akcentował, że oprócz precyzji w określeniu kontrfaktycznej zmiany i jej hipotetycznych konsekwencji badacz dostrzec musi także, czy nie istnieje kilka możliwych ścieżek przyczynowych (kilka możliwych narracji), które prowadzić będą do tych samych efektów (*counterfactual equifinality*) oraz czy (odwrotnie) ta sama zmiana wprowadzona do realnego świata nie będzie katalizatorem wielu niespójnych, niepowiązanych i chaotycznych konsekwencji³⁷.

Problemy dotyczyć mogą postulatu zmiany najmniejszej z możliwych i precyzyjnej na tyle, że byłaby w stanie zmodyfikować tylko jeden wyselekcjonowany czynnik (jedną cechę) w realnym świecie i pozostawić wszystkie inne czynniki sprawcze bez zmian. W złożonych systemach przyczynowo-skutkowych (w tym w stosunkach międzynarodowych) jest to niezwykle trudne i w praktyce niewykonalne, gdyż zmiana jednego czynnika nieuchronnie prowadzi do zmiany innych, powiązanych z nim elementów systemu. W efekcie scenariusze kontrfaktyczne określane w debacie jako „chirurgiczne”, bo zdolne do wyizolowania i zmiany tylko jednej cechy świata rzeczywistego, stają się typem idealnym, do którego można się zbliżyć, ale którego nie da się w pełni osiągnąć³⁸. Badaczowi chcącemu wprowadzić kontrfaktyczną zmianę w konsekwencji trudno będzie uniknąć konieczności sformułowania dodatkowych (poza początkowymi) założeń co do tego, jak zmiana ta wpłynie na system, co jeszcze się w nim zmieni, a co może i powinno pozostać bez zmian. Wyzwaniem jest, by te dodatkowe założenia (określane przez Lebowa jako *enabling counterfactuals*) były spójne z założeniami pierwotnymi towarzyszącymi kontrfaktycznej zmianie, jej logiką, ale także same ze sobą³⁹. W oczywisty sposób wydłuża to i komplikuje łańcuch przyczynowy towarzyszący kontrfaktycznej narracji oraz zwiększa liczbę potencjalnych zakłóceń, sprzeczności i niekonsekwencji⁴⁰.

W ocenie Lebowa postulat rozpatrywania jako wiarygodne tylko tych scenariuszy, które ówcześni uznawali za prawdopodobne, a dodatkowo potwierdzonych przez wiarygodny ślad, jest nazbyt rygorystyczny. Niepotrzebnie eliminuje bowiem scenariusze rozpatrywane,

³⁷ J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 388–390, 397.

³⁸ *Ibidem*, s. 390; P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference*, s. 20–21.

³⁹ J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 394.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 398; R.N. Lebow, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 52, 56–57.

ale bez materialnych dowodów, a także bieg wydarzeń oparty na przypadku, błędach w ocenie czy generalnie działaniu nieprzemysłanym⁴¹. Akcent na teoretyczną i statystyczną spójność scenariuszy kontrfaktycznych jest istotny. W przypadku stosunków międzynarodowych problemem z rozumowaniem kontrfaktycznym opartym na statystycznych generalizacjach może być jednak brak lub ograniczona liczba przypadków pozwalających na takie generalizacje (np. konfliktów z użyciem broni jądowej). Podobnie – odwołanie do ugruntowanych teorii może być przydatne do identyfikacji brakujących elementów scenariusza kontrfaktycznego, ale też może skłaniać do sięgania jedynie po scenariusze oczywiste, oparte na równie oczywistych (i potencjalnie banalnych) konkluzjach oraz łatwych do przewidzenia ścieżkach przyczynowo-skutkowych⁴².

Trudno w efekcie nie zgodzić się z konkluzją formułowaną przez większość uczestników debaty, że scenariusze kontrfaktyczne najlepiej sprawdzają się w przypadku istotnych, ale jednorazowych wydarzeń – jak zamachy czy skrytobójstwa, klęski żywiołowe, wygrane lub przegrane bitwy czy porażki wyborcze minimalną liczbą głosów⁴³. Łatwiej bowiem konstruować scenariusze kontrfaktyczne dotyczące roli i decyzji liderów (ew. zmiany przywództwa), niż te wymagające radykalnej przebudowy całego systemu. Uwzględnienie postulatu najmniejszej możliwej ingerencji w rzeczywistość międzynarodową jest tu wysoce problematyczne⁴⁴. Konkluzję tę potwierdzają, jak się wydaje, dane przedstawione przez Randalla Collinsa, które dotyczą sposobu postrzegania punktów uznawanych za przełomowe w historii, a więc tych, które odwracają lub radykalnie zmieniają jej bieg. Zdecydowanie przeważają tu czynniki militarne (32%), decyzje polityczne (25%) i zmiana przywództwa (15%). Znacznie częściej odnoszą się one do jednostki, przypadku i dynamicznych wydarzeń o charakterze indywidualnym niż do głębszych procesów ekonomicznych czy technologicznych, które – jak w przypadku zmian technologicznych – wskazywane były za punkt zwrotny przez 7% badanych⁴⁵.

⁴¹ R.N. Lebow, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 48–49.

⁴² *Ibidem*, s. 52–53; R.N. Lebow, *What's So Different About A Counterfactual?*, „World Politics” 2000, t. 52, nr 4, s. 576–577.

⁴³ J. Mahoney, R. Barrenechea, *The logic of counterfactual analysis*, s. 12; J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 391.

⁴⁴ J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 391–392; J. Reiss, *Counterfactuals, Thought Experiments*, s. 722.

⁴⁵ R. Collins, *Turning Points, Bottlenecks, and the Fallacies of Counterfactual History*, „Sociological Forum” 2007, t. 22, nr 3, s. 248–249, <https://doi.org/10.1111/j.1573-7861.2007.00030.x>.

SCENARIUSZE KONTRFAKTYCZNE: KONTROWERSJE I ARGUMENTY ZWOLENNIKÓW

Problemy, jakie pojawiają się w dyskusji o kryteriach doboru i oceny scenariuszy kontrfaktycznych, odzwierciedlają ogólniejsze kontrowersje dotyczące rozumowania kontrfaktycznego, jego roli i zastosowania w naukach społecznych (w tym stosunkach międzynarodowych), wstrzeźliwość niektórych podejść badawczych. Z drugiej strony można rozpatrywać argumenty zwolenników scenariuszy kontrfaktycznych i potencjalne korzyści płynące z ich zastosowania do analizy procesów międzynarodowych.

Badacze zauważają, że myślenie kontrfaktyczne nie jest obce naukom społecznym. W ekonomii na przykład scenariusze kontrfaktyczne (najczęściej nomotetyczne) pozwalają testować założenia i modele teoretyczne. Ilustrują to rozważania Paula D. Aligica i Anthony'ego J. Evansa na temat znaczenia eksperymentów myślowych dla tożsamości austriackiej szkoły ekonomicznej. Eksperymenty te, oparte na posiadanych danych i założeniach teoretycznych co do mechanizmów rynkowych, pozwalają na myślową (kontrfaktyczną) manipulację tymi danymi, wyobrażenie sobie ich w innej (niż rzeczywista) konfiguracji oraz określenie, na ile odpowiadają one założeniom co do sposobu funkcjonowania rynku. Wiedza pozyskana w ten sposób opiera się więc bardziej na eksperymencie myślowo-dedukcyjnym niż doświadczeniu empirycznym⁴⁶.

Zdecydowanie trudniej zaakceptować jest odniesienia do scenariuszy kontrfaktycznych w przypadku badań historycznych, które najczęściej odrzucają je jako nieuzasadnioną spekulację, wymysł czy „ekstrawagancję wyobraźni”⁴⁷. Podstawowym zarzutem stawianym wobec scenariuszy kontrfaktycznych jest to, że ponieważ nigdy nie miały one miejsca, są nefalsyfikowane i pozbawione możliwości empirycznego potwierdzenia lub zaprzeczenia. Pozostają skrajnie subiektywne i osadzone w sferze „fantazyjnych przypuszczeń”⁴⁸, a fantazja i wyobrażenia ich autora może nie mieć ograniczeń. Stosowanie scenariuszy kontrfaktycznych w badaniach historycznych jest więc bezzasadne, a nawet podważa ich sens⁴⁹.

⁴⁶ P.D. Aligica, A.J. Evans, *Thought experiments, counterfactuals and comparative analysis*, „The Review of Austrian Economics” 2009, t. 22, s. 226–227, <https://doi.org/10.1007/s11138-009-0082-8>.

⁴⁷ E. Henik, P.E. Tetlock, *How experts think about*, s. 331–332; N. Ferguson, *Introduction. Virtual History*, s. 4–7.

⁴⁸ P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference*, s. 37–38.

⁴⁹ J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 395; N. Ferguson, *Introduction. Virtual History*, s. 4–5.

Niektórzy historycy zauważają, co prawda, że odejście od opisu sekwencji wydarzeń i dociekanie związków przyczynowo-skutkowych towarzyszących tym wydarzeniom stawia badacza przed problemem historii, która łatwo mogła potoczyć się inaczej, zaś zrozumieniu tego, co wydarzyło się rzeczywiście, sprzyjać może zrozumienie tego, co ostatecznie się nie wydarzyło⁵⁰. Najczęściej jednak nie zmienia to istoty uwag, iż scenariusze kontrfaktyczne pozostają nadmiernie spekulatywne w swej kontrfaktycznej narracji, nazbyt arbitralne przy selekcji wydarzeń uznawanych za kontrfaktyczną zmianę oraz nazbyt podporządkowane interesom tego, kto selekcji tej dokonuje (*self-serving*), by mogły przyczynić się do rozumienia historii i być użytecznym narzędziem analitycznym⁵¹.

W przypadku stosunków międzynarodowych (a głównie ich wymiaru politycznego) ich współczesnym teoriom trudno będzie aspirować do modeli i schematów o potencjale eksplanacyjnym zbliżonym do modeli ekonomicznych. Problem nefalsyfikowalności scenariuszy kontrfaktycznych i sam fakt, że nigdy nie wydarzyły się one w rzeczywistości, ciążył będzie również niektórym badaczom procesów politycznych – bliższym tradycji pozytywizmu i nie do końca skłonnyim do „błędzenia w światach hipotetycznych”⁵². Jednak badając stosunki międzynarodowe, łatwiej (niż w przypadku badań historycznych) sięgać po rozumowanie kontrfaktyczne, w szczególności w przypadku tych perspektyw badawczych, które akcentują rolę i liderów politycznych i to, jak są postrzegani, podejmowane przez nich decyzje, zawierają odniesienia do psychologicznych uwarunkowań tych decyzji czy (wzorem konstruktywizmu) analizę kwestii tożsamości oraz systemu przekonań towarzyszących przywódcom, elitom i społeczeństwom.

Nie musi oznaczać to, że czynniki na poziomie jednostki zawsze będą czynnikami głównymi i sprawczymi (co ilustruje scenariusz Harveya), a scenariusze kontrfaktyczne potwierdzać mogą głębsze, strukturalne uwarunkowania analizowanych procesów⁵³. Niemniej różnorodność i dynamika tych uwarunkowań, wielość ujęć teoretycznych w stosunkach międzynarodowych i kryzys podejść pozytywistycznych skłaniać mogą bardziej do sięgania po scenariusze idiograficzne, odnoszące się do studium konkretnych przypadków (*case studies*) oraz akcentujące

⁵⁰ J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 380; A. Megill, *The New Counterfactualists*, s. 18.

⁵¹ J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 387–388.

⁵² *Ibidem*, s. 401; P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference*, s. 30–31.

⁵³ J. Mahoney, R. Barrenechea, *The logic of counterfactual analysis*, s. 12–13.

sprawczość jednostki niż ujęcia nomotetyczne, rewidujące podstawowe cechy systemu międzynarodowego bądź poszukujące szerszych, systemowych prawidłowości⁵⁴.

Wstrzemięźliwości i kontrowersjom w podejściu do scenariuszy kontrfaktycznych towarzyszą głosy bardziej przychylne, wskazujące na kilka oczywistych korzyści, jakie płynąć mogą z rozumowania kontrfaktycznego. Zwolennicy sięgania po scenariusze kontrfaktyczne akcentują ich znaczenie jako swoistego antidotum na determinizm w postrzeganiu historii i współczesności, a także przesadną pewność co do biegu wydarzeń i procesów międzynarodowych⁵⁵. Scenariusze te zachęcają do ostrożności wobec utartych schematów, modeli i wzorców postrzegania rzeczywistości międzynarodowej (rywalizacja o potęgę, równowaga sił, demokratyczny pokój), determinizmu związanego z silnymi ujęciami strukturalnymi i systemowymi, a także nadmiernego przywiązania do jednej kategorii czynników sprawczych w stosunkach międzynarodowych i budowaniem na ich podstawie twierdzeń teoretycznych⁵⁶.

Scenariusze kontrfaktyczne ostrzegają przed nadmierną wiarą w nieunikniony i niemal przesadzony charakter niektórych wydarzeń i procesów międzynarodowych⁵⁷. Pełnić mogą funkcję korekcyjną wobec tych wszystkich przekonań, które uznają, że to, co się stało, wydarzyć się musiało⁵⁸. Mowa tu zarówno o narracji tworzonej przez elity polityczne, przesadnej pewności co do przewidywalności procesów międzynarodowych, jak i o deterministycznych teoriach, wskazujących, że bieg dziejów zmierza w jednym, określonym z góry kierunku⁵⁹. Myślenie kontrfaktyczne zachęca do wstrzemięźliwości wobec twierdzeń o słuszności i efektywności wybranych przez nas strategii i środków⁶⁰. Ostrzega przed nazbyt uproszczonym postrzeganiem rzeczywistości międzynarodowej, skłonnością do sięgania po proste, gotowe i często „czarno-białe” wyjaśnienia⁶¹.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 12; P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference*, s. 6.

⁵⁵ P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference*, s. 16.

⁵⁶ A. Megill, *The New Counterfactualists*, s. 18; N. Ferguson, *Introduction. Virtual History*, s. 88–89.

⁵⁷ P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference*, s. 7–8; R.N. Lebow, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 8–9.

⁵⁸ A. Megill, *The New Counterfactualists*, s. 18; R.N. Lebow, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 274.

⁵⁹ I. Venzke, *What if? Counterfactual (Hi)Stories of International Law*, „Asian Journal of International Law” 2018, t. 8, s. 410–412, <https://doi.org/10.1017/S2044251317000091>; R.N. Lebow, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 8–10.

⁶⁰ I. Venzke, *What if? Counterfactual (Hi)Stories*, s. 413–414; E. Henik, P.E. Tetlock, *How experts think about*, s. 331–332.

⁶¹ E. Henik, P.E. Tetlock, *How experts think about*, s. 346; R.N. Lebow, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 5, 279.

Debata o znaczeniu scenariuszy kontrfaktycznych wskazuje jednocześnie na ich kluczową rolę w eliminowaniu potencjalnej stronniczości związanej z tzw. efektem wiedzy po fakcie (*hindsight bias*). Tego typu pewność wsteczna w postrzeganiu wydarzeń i procesów międzynarodowych oznacza, że znajomość ich efektu końcowego wpływa na uznawanie ich *ex post* jako znacznie bardziej prawdopodobnych niż postrzegane były *ex ante*⁶². Myślenie kontrfaktyczne przypomina o tym, co w przeszłości uznawaliśmy za możliwe (albo też wątpliwe), i zapobiega dostosowywaniu pamięci historycznej do wiedzy o efektach dostępnej po fakcie⁶³. Uwrażliwia na złożony kontekst wydarzeń i procesów międzynarodowych, a niekiedy na ich przypadkowość. Dostrzega sprawczość jednostki oraz dokonywanych przez nią wyborów, ale także potencjalną rolę w polityce przypadku, zbiegu okoliczności, konfluencji różnych, pozornie nie powiązanych ze sobą czynników, czy nawet wpływu warunków atmosferycznych⁶⁴. Scenariusze kontrfaktyczne wskazują w efekcie na niekonsekwencje, jakie mogą występować w procesach międzynarodowych, brak ich ciągłości oraz trudności w postrzeganiu ich jako procesów liniowych i kumulatywnych. Przyczynowość w stosunkach międzynarodowych może być bardziej skomplikowana, regularności jakie w nich zidentyfikujemy mogą być krótkotrwałe i przejściowe, a bieg wydarzeń może zależeć również od błędnej percepcji czy niewykorzystanej okazji⁶⁵. Ostatecznie zaś czynniki sprawcze uznawane za katalizatory wydarzeń międzynarodowych nie muszą pozostawać spójne, zależne i logicznie powiązane z głębszymi ich uwarunkowaniami⁶⁶.

Scenariusze kontrfaktyczne akcentują zmienność procesów międzynarodowych. Ukazują, jak łatwo bieg wydarzeń może ulec zmianie i podążać w kierunku innym niż zakładany⁶⁷. Pomagają zrozumieć złożoność problemów, przed jakimi stają decydenci, oraz dostrzec istotne okoliczności, które wcześniej zostały przeoczone bądź zignorowane. W wymiarze teoretycznym ukazują problemy ze spójnością

⁶² P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference*, s. 15–16; I. Venzke, *What if? Counterfactual (Hi)Stories*, s. 412–413.

⁶³ I. Venzke, *What if? Counterfactual (Hi)Stories*, s. 412–414; E. Henik, P.E. Tetlock, *How experts think about*, s. 331–332.

⁶⁴ R.N. Lebow, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 5–6, 38; A. Megill, *The New Counterfactualists*, s. 18.

⁶⁵ R.N. Lebow, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 48–49, 404; J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 382.

⁶⁶ I. Venzke, *What if? Counterfactual (Hi)Stories*, s. 405–406; R.N. Lebow, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 14–17, 266.

⁶⁷ J. Mahoney, R. Barrenechea, *The logic of counterfactual analysis*, s. 3; E. Henik, P.E. Tetlock, *How experts think about*, s. 331–332.

i kompletnością twierdzeń formułowanych przez teorie oraz sugerują, by spojrzeć krytycznie na to, w jaki sposób formułowane są pytania i hipotezy badawcze⁶⁸. Wreszcie, jak podkreśla Weber, rozumowanie kontrfaktyczne skłania badaczy do poszerzania intelektualnych horyzontów oraz zachęca do zadawania trudnych i nieoczywistych pytań⁶⁹.

SCENARIUSZE KONTRFAKTYCZNE A WSPÓŁCZESNE STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE – WYBRANE PRZYKŁADY

Scenariusz kontrfaktyczny zaproponowany przez Lebowa odnosi się do zamachu w Sarajewie 28 czerwca 1914 r. i wydarzeń poprzedzających wybuch I wojny światowej. Prowokuje do dyskusji⁷⁰, ale dobrze ilustruje argumenty zwolenników myślenia kontrfaktycznego akcentujące rolę jednostki, przypadku i konfluencji wielu różnych czynników. Lebow uznaje również, że wydarzenie, które ostatecznie stało się katalizatorem radykalnych zmian, wcale nie musi być bezpośrednio zależne od ich głębokich i strukturalnych uwarunkowań. Może potencjalnie być niefortunnym zbiegiem okoliczności.

Lebow nie zgadza się z wnioskiem, że wybuch I wojny światowej był nieunikniony, przynajmniej w połowie drugiej dekady XX w., ze względu na kumulację czynników systemowych związanych z rywalizacją mocarstw o potęgę, pozycję i strefy wpływów w Europie. Daleki jest od narracji, iż kontynent przypominał w tym czasie „beczkę prochu” oczekującą jedynie na iskrę, która musiała doprowadzić do eksplozji⁷¹. Twierdzi jednocześnie, że fiasko zamachu w Sarajewie mogło zapobiec wybuchowi I wojny światowej w 1914 r. Dyskusyjne jest, czy przesunęłoby ten wybuch o kilka lat czy też zapobiegło wojnie w ogóle, choć w swej argumentacji Lebow skłania się ku tym drugim hipotetycznym konsekwencjom⁷².

⁶⁸ I.S. Lustick, *Tetlock and Counterfactuals: Saving Methodological Ambition From Empirical Findings*, „Critical Review: A Journal of Politics and Society” 2010, t. 22, nr 4, s. 428, <http://dx.doi.org/10.1080/08913811.2010.541698>; F.J. Gavin, *What If? The Historian*, s. 430.

⁶⁹ S. Weber, *Counterfactuals, Past and Future*, s. 268–269, 275.

⁷⁰ J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 386–387; I. Venzke, *What if? Counterfactual (Hi)Stories*, s. 410–411.

⁷¹ R.N. Lebow, *Counterfactuals, History and Fiction*, „Historical Social Research” 2009, t. 34, nr 2, s. 59–60, <https://doi.org/10.12759/hsr.34.2009.2.57-73>; R.N. Lebow, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 7–9.

⁷² R.N. Lebow, *Counterfactuals and Security Studies*, „Security Studies” 2015, t. 24, s. 405, <https://doi.org/10.1080/09636412.2015.1070605>.

Kontrfaktyczną zmianą wprowadzoną do realnego świata przez scenariusz Lebowa jest więc założenie, że zamach na arcyksięcia Franciszka Ferdynanda nie udał się lub w ogóle nie doszedł do skutku. Określona w ten sposób zmiana jest wiarygodna, prawdopodobna i zgodna z realiami historycznymi, a jednocześnie spełnia wymogi najmniejszej możliwej rewizji wydarzeń rozgrywających się w świecie rzeczywistym. Lebow podkreśla bowiem, iż zamachu na Franciszka Ferdynanda łatwo było uniknąć i wymagałoby to zaledwie kilku kontrfaktycznych kroków, na przykład trzymania się przez kolumnę arcyksięcia trasy przejazdu przez miasto czy nawet decyzji o opuszczeniu Sarajewa po pierwszych nieudanych próbach podjętych przez zamachowców⁷³.

Pozostawienie Franciszka Ferdynanda przy życiu (brak zamachu) pozwala na skonstruowanie kontrfaktycznej narracji, zgodnie z którą nie dochodzi do wybuchu wojny latem 1914 r. Lebow uznaje, że wybuch I wojny światowej był mocno związany z konkretnym momentem w historii (miejscem na osi czasu). Uwarunkowania mogące prowadzić do wojny dynamicznie ewoluowały, a przesunięcie momentu pojawienia się jej katalizatora już o 2–3 lata zmniejszało ryzyko wybuchu konfliktu kontynentalnego i zwiększało szanse na rozwiązanie ewentualnego kolejnego kryzysu za pomocą negocjacji⁷⁴. Lebow zaznacza, że zamach w Sarajewie postawił przywództwo Austro-Węgier przed dylematem skali i sposobu odpowiedzi, ale też zbiegł się z przekonaniem niemieckich elit wojskowych o nieuchronności wybuchu konfliktu oraz dominacją w sztabach europejskich armii strategii ofensywnych⁷⁵. Kolejne 2–3 lata pokoju mogłyby nastrój te nieco złagodzić. Brak katalizatora w postaci zamachu, perspektywa objęcia tronu Austro-Węgier przez Franciszka Ferdynanda oraz nawarstwiający się problemy wewnętrzne tej monarchii mogłyby złagodzić wymiar jej rywalizacji z Rosją na Bałkanach. Kolejne 2–3 lata pokoju mogłyby także osłabić argumenty niemieckich sztabowców o „presji strategicznej”, jaka miała zmusić Cesarstwo Niemieckie do wojny oraz prowadzić do osłabienia ofensywności jego dotychczasowej strategii militarnej. Zmniejszyłoby to skalę determinacji w poparciu Niemiec dla ich austro-węgierskiego sojusznika i jego bałkańskich interesów⁷⁶.

⁷³ R.N. Lebow, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 60; *Idem*, *What's So Different About*, s. 565.

⁷⁴ *Idem*, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 59–60, 262.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 267.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 263–267; R.N. Lebow, *Counterfactuals, History and Fiction*, s. 68.

Wybuch wojny kontynentalnej w scenariuszu kontrfaktycznym Lebowa nie jest więc całkowicie wykluczony, ale przesuwają się o kolejnych kilka lat, uwzględnia potencjalne zmiany w dynamice czynników prowadzących do takiego konfliktu i musiałby wiązać się z nowym katalizatorem o takim znaczeniu jak zamach w Sarajewie. Żadne inne wydarzenie międzynarodowe i żaden spór między mocarstwami nie kwalifikował się jednak, w ocenie Lebowy, do roli nowego katalizatora, który skłoniłby mocarstwa do ryzyka wojny na pełną skalę⁷⁷. Ponadto sam zamach w Sarajewie uznawany jest w tym scenariuszu za katalizator wynikający bardziej z niefortunnego zbiegu okoliczności niż z oczywistego łańcucha przyczynowo-skutkowego prowadzącego do konfliktu⁷⁸.

Brak zamachu w Sarajewie oznacza więc w scenariuszu kontrfaktycznym Lebowy brak wybuchu wojny kontynentalnej, przynajmniej w latach 1914–1917, a jednocześnie szansę na co najmniej dekadę pokojowego rozwoju Europy⁷⁹. Podobne zdanie ma Heikki Patomäki, który zauważa, że jeśli kryzys w lecie 1914 r. udałoby się przezwyciężyć metodami dyplomatycznymi, to ryzyko wybuchu europejskiego konfliktu jeszcze w drugiej dekadzie XX w. spadłoby o połowę. Rozwiązanie dyplomatyczne nie wyeliminowałoby wprowadzie wszystkich przyczyn takiego konfliktu, ale dawałoby szansę na inny bieg historii kontynentu⁸⁰.

Taka pokojowa Europa zdominowana zostałaby, zdaniem Lebowy, przez Niemcy jako największą gospodarczą potęgę na kontynencie, a niemiecki korporacyjny model kapitalizmu mógłby skutecznie rywalizować z bardziej wolnorynkowymi koncepcjami rozwijanymi w Wielkiej Brytanii. Również w wymiarze kulturowym i intelektualnym Niemcy aspirowałyby do roli lidera, a niemiecki mógłby konkurować z angielskim jako język biznesu i nauki⁸¹. W odpowiedzi na rosnącą rolę Cesarstwa Niemieckiego Wielka Brytania zapewne zacieśniłaby relacje ze Stanami Zjednoczonymi, aby zrównoważyć wpływy niemieckie. Rosja mogłaby stanąć przed wyzwaniem wybuchu rewolucji nawet bez doświadczeń I wojny światowej (choć jej charakter nie jest przesądzony), ale nawet powstanie ZSRR nie musiałoby oznaczać

⁷⁷ R.N. Lebow, *Counterfactual Thought Experiments*, s. 166–167; *idem*, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 262–264.

⁷⁸ *Idem*, *Counterfactuals, History and Fiction*, s. 68.

⁷⁹ *Ibidem*, s. 405; *idem*, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 59–60.

⁸⁰ T. Forsberg, H. Patomäki, *Debating the War in Ukraine. Counterfactual Histories and Future Possibilities*, Routledge, Abingdon–New York 2023, s. 5.

⁸¹ R.N. Lebow, *Counterfactuals and Security Studies*, s. 405.

wzrostu potęgi tego państwa do rozmiarów znanych w świecie rzeczywistym. Realia Europy trzeciej dekady XX w. mogłyby wpisywać się w logikę realizmu i rywalizacji o potęgę, ale równie dobrze stopniowa demokratyzacja na kontynencie mogłaby sprzyjać instytucjonalizacji stosunków między jego państwami i to liberalizm oraz teorie akcentujące rosnące współzależności mogłyby się stać przeważającym spojrzeniem teoretycznym⁸².

Scenariusz kontrfaktyczny zaproponowany przez Harveya dotyczy znacznie bliższej przeszłości. Odnosi się do innego niż w rzeczywistości wyniku wyborów prezydenckich w Stanach Zjednoczonych jesienią 2000 r., zwycięstwa w nich Ala Gore'a (zamiast George'a W. Busha), a w tym kontekście do perspektywy interwencji USA w Iraku w 2003 r. Pozostaje wiarygodny, prawdopodobny i zgodny z realiami oraz spełnia wymogi najmniejszej możliwej zmiany wprowadzonej do rzeczywistości międzynarodowej. Bliższy jest też rozważaniom typowym dla nauk o polityce i stosunkach międzynarodowych.

Harvey uważa, że pojawiające się w przestrzeni publicznej postrzeganie wojny w Iraku w 2003 r. jako rezultatu neokonserwatywnych idei przyświecających prezydentowi G.W. Bushowi nie jest właściwe. Podobnie przesadzone są argumenty wskazujące na osobowość prezydenta i jego sposób widzenia świata. Takie odniesienia do czynnika ludzkiego, roli przywódcy, jego strategii i przyświecających mu idei (akcentowane przez teoretyków krytykujących znaczenie czynników systemowych) w przypadku uwarunkowań interwencji USA w Iraku są nazbyt uproszczone. Podobnie trudno, zdaniem Harveya, traktować poważnie sugestie o zdolności administracji G.W. Busha do wykreowania w społeczeństwie przekonania o konieczności wojny i militarnej interwencji. Głosy takie ignorują bowiem zarówno nastroje i oczekiwania społeczne w Stanach Zjednoczonych po 11 września 2001 r., jak też nastroje i opinie panujące wówczas w Kongresie⁸³.

Odnosząc się do głosów w dyskusji publicznej w USA, że inny wynik wyborów prezydenckich w listopadzie 2000 r. (wygrana kandydata Demokratów) nie doprowadziłby do interwencji militarnej Stanów Zjednoczonych w Iraku trzy lata później, Harvey konstruuje scenariusz kontrfaktyczny zakładający zwycięstwo wyborcze Ala Gore'a⁸⁴.

⁸² *Ibidem*; R.N. Lebow, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 263.

⁸³ F.P. Harvey, *Explaining the Iraq War: Counterfactual Theory, Logic and Evidence*, Cambridge University Press, Cambridge 2012, s. 3–5, 9–10; F. Harvey, *President Al Gore and the 2003 Iraq War: A Counterfactual Critique of Conventional "Wisdom"*, Canadian Defence & Foreign Affairs Institute, Calgary 2008, s. 1–2.

⁸⁴ F.P. Harvey, *Explaining The Iraq War*, s. 11; F. Harvey, *President Al Gore*, s. 2.

Logika narracji kontrfaktycznej i hipotetyczne konsekwencje tego scenariusza koncentrują się na polityce zagranicznej demokratycznego prezydenta. W szczególności na próbie odpowiedzi na pytanie, czy rządy administracji Gore'a oznaczałyby brak interwencji militarnej USA w Iraku, a sam prezydent realizowałby strategię polityki zagranicznej państwa inną niż neokonserwatywna administracja G.W. Busha⁸⁵.

Chcąc zapewnić większą przejrzystość rozumowania kontrfaktycznego, Harvey (odwołujący się do metody Porównawczej Analizy Kontrfaktycznej) porównuje wiarygodność dwóch wzajemnie wykluczających się kontrfaktycznych scenariuszy polityki zagranicznej prezydenta Ala Gore'a, w tym dwóch różnych kontrfaktycznych decyzji dotyczących interwencji w Iraku. Celem pozostaje skonfrontowanie obydwu kontrfaktycznych narracji z faktami, historycznymi realiami, ewentualnie też z danymi statystycznymi, i wskazanie, która z nich jest wyjaśnieniem silniejszym, a więc bardziej spójnym, logicznym i wiarygodnym⁸⁶.

Pierwszy z tych scenariuszy, określany jako *Gore peace*, zakłada zwycięstwo wyborcze Ala Gore'a, a w konsekwencji brak interwencji militarnej USA w Iraku w 2003 r. Harvey uznaje przy tym, że prezydent Gore nie kierowałby się neokonserwatywnymi pobudkami i sformułowałby inaczej strategiczne priorytety swej polityki zagranicznej. Jego postrzeganie sytuacji międzynarodowej po 11 września 2001 r. i zagrożeń związanych z reżimem Saddama Husajna byłoby ostrożniejsze i bardziej wyważone i nie byłby skłonny do przesadzonych i motywowanych ideologicznie reakcji. Nie zdecydowałby się więc na wojnę w Iraku⁸⁷. W szerszym, teoretycznym ujęciu scenariusz ten akcentuje rolę czynników osobowościowych, idei i przywództwa politycznego, gdyż decyzja o wojnie w Iraku w 2003 r. podjęta w realnym świecie przez G.W. Busha była efektem neokonserwatywnych koncepcji politycznych wąskiego grona jego doradców, ich inspiracji i wpływu na opinię publiczną. Jako taka w dużym stopniu zależała więc od koncepcji i osobowości lidera, który wygrał listopadowe wybory prezydenckie⁸⁸.

Scenariusz *Gore war* również zakłada zwycięstwo wyborcze Ala Gore'a w wyborach prezydenckich jesienią 2000 r. Oparty na tych samych warunkach wyjściowych, prowadzi jednak do całkowicie

⁸⁵ F. Harvey, "What If" *History Matters*, s. 416–417; *idem*, *President Al Gore*, s. 2.

⁸⁶ *Idem*, "What If" *History Matters*, s. 413–417; *idem*, *President Al Gore*, s. 3.

⁸⁷ *Idem*, *President Al Gore*, s. 2–3; *idem*, "What If" *History Matters*, s. 416–417.

⁸⁸ F.P. Harvey, *Explaining The Iraq War*, s. 3–4; F. Harvey, "What If" *History Matters*, s. 416–419.

odmiennej konkluzji. Harvey uznaje w nim bowiem, że prezydent Gore stanąłby po 11 września 2001 r. przed tymi samymi wyzwaniem systemowymi i ostatecznie również podjąłby decyzję o militarnej interwencji USA w Iraku. Nie oznacza to, że skala i zakres tej interwencji byłyby takie same jak w przypadku administracji G.W. Busha, ale chodzi o sam jej fakt i konieczność jej podjęcia⁸⁹. Scenariusz ten akcentuje siłę uwarunkowań, jakie w polityce zagranicznej USA pojawiły się po zamachach na WTC. Zakłada, że prezydent Gore stanąłby wobec presji tych samych czynników warunkujących interwencję w Iraku, włączając w to między innymi oczekiwania opinii publicznej i Kongresu na zdecydowane działanie. Uznaje jednocześnie, że administracja prezydenta Gore'a nie uniknęłaby błędów związanych z percepcją zagrożeń dotyczących broni masowego rażenia w rękach reżimu Husajna, gdyż błędy te były wynikiem strukturalnych problemów, z którymi wywiad USA borykał się jeszcze przed 11 września 2001 r. W szerszym, teoretycznym ujęciu scenariusz ten akcentuje więc rolę uwarunkowań systemowych, odsuwających na drugi plan kwestie związane z osobowością przywódcy. Idee neokonserwatywne nie były z tej perspektywy decydujące ani nawet konieczne do podjęcia decyzji o interwencji w Iraku⁹⁰.

Bardziej wiarygodny, przekonujący i zgodny z faktami jest, zdaniem Harveya, scenariusz *Gore war* zakładający interwencję militarną USA w Iraku, nawet jeśli różniłaby się ona w swej formule od rzeczywistej interwencji podjętej przez administrację G.W. Busha⁹¹. Scenariusz ten lepiej uwzględnia złożony splot czynników wyjściowych oraz założeń (*enabling counterfactuals*) warunkujących potencjalną politykę prezydenta Ala Gore'a, odwołujących się głównie do poziomu systemu międzynarodowego oraz specyfiki sytuacji w USA po zamachach na WTC i do percepcji zagrożeń w gronie amerykańskich elit⁹².

Administracja prezydenta Ala Gore'a musiałaby, w ocenie Harveya, zmierzyć się po 11 września 2001 r. z silnym społecznym poparciem dla zdecydowanych działań USA i stanowczej strategii wobec Saddama Husajna, w tym dla koncepcji wymuszenia na reżimie w Bagdadzie bezwarunkowej i niezakłóconej pracy inspektorów ONZ. Opór, bojkot i dalsza gra Husajna oraz nieskuteczność rozwiązań dyplomatycznych również prezydenta Gore'a postawiłby przed koniecznością zdecydo-

⁸⁹ F. Harvey, *President Al Gore*, s. 14–17.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 2–3; *idem*, "What If" *History Matters*, s. 423.

⁹¹ *Idem*, *President Al Gore*, s. 14.

⁹² *Idem*, "What If" *History Matters*, s. 417–418, 421.

wanej odpowiedzi. Podobny impuls do stanowczego działania płynąłby z Kongresu, gdzie zwolennikami udzielenia prezydentowi znacznego wsparcia na rzecz wymuszenia na Husajnie ustępstw byli nie tylko Republikanie, ale i szerokie grono wpływowych Demokratów. Co jednak istotne, po wydarzeniach 11 września 2001 r., które ujawniły kryzys niektórych instytucji państwa, koszty polityczne braku reakcji na każde nowe (nawet potencjalne) zagrożenie bezpieczeństwa USA rosły znacząco – zarówno dla Republikanów, jak i Demokratów. Ci ostatni, ale i sam prezydent Al Gore, nie mogliby więc pozwolić sobie na to, by dać choć cień podstaw do krytyki, że zagrożenie to lekceważy⁹³.

Harvey zauważa jednocześnie, że percepcja zagrożeń płynących ze strony reżimu Husajna nie różniłaby się w przypadku prezydentury Ala Gore’a znacząco od tej, jaką w rzeczywistości miały amerykańskie elity polityczne. Percepcja ta, w tym ocena zagrożeń związanych z ewentualnym posiadaniem przez Irak broni masowego rażenia, wynikała z systemowych problemów, jakie dotknęły amerykański wywiad, i skłonności raczej do „przereagowania” w ocenach wywiadowczych niż do ryzykowania (ponownego) przeoczenia zagrożeń⁹⁴. Co równie ważne, wynikała też z zachowania i polityki samego Husajna, którego opór wobec inspekcji ONZ, brak woli współpracy oraz wcześniejsze lekceważenie międzynarodowych sankcji mogły sugerować, że podejrzenia o posiadanie przez Irak broni masowego rażenia nie są bezpodstawne. Oddziaływanie tak złożonego katalogu czynników sprawiało, że scenariusz *Gore war* jawi się jako znacznie bardziej wiarygodny i prawdopodobny niż znacznie słabszy w tym porównaniu scenariusz *Gore peace*⁹⁵.

SCENARIUSZE KONTRFAKTYCZNE: PODSUMOWANIE I PRÓBA OCENY

Porównanie scenariuszy kontrfaktycznych Lebowa i Harveya pokazuje, iż dyskusji o znaczeniu myślenia kontrfaktycznego dla rozumienia współczesnych procesów międzynarodowych trudno będzie uciec od szerszego kontekstu debaty teoretycznej. Pytanie fundamentalne dotyczy tu skali, zakresu i dynamiki odejścia od pozytywnego spojrzenia systemowego na procesy międzynarodowe na

⁹³ F. Harvey, *President Al Gore*, s. 7.

⁹⁴ *Ibidem*, s. 7–9.

⁹⁵ *Ibidem*, s. 11–12, 16.

rzecz uwzględnienia roli jednostki, jej tożsamości, idei i systemu przekonań. Nie ulega wątpliwości, że współczesne procesy polityczne nie są jedynie odzwierciedleniem praw, modeli i schematów, ale też angażują społeczeństwa i jednostki, które mają swoją historyczną, społeczną i kulturową tożsamość⁹⁶. Jednak pytanie, na ile ten system przekonań i wolę przywódców uznawać należy za czynniki sprawcze współczesnych procesów międzynarodowych, dalekie jest od rozstrzygnięcia. Przykładem może być spór w środowisku badaczy o przyczyny końca zimnej wojny, w tym zderzenie argumentów akcentujących rolę idei i osobowości Michaiła Gorbaczowa⁹⁷ lub czynników strukturalnych warunkujących słabnięcie potęgi ZSRR⁹⁸.

Scenariusz kontrfaktyczny Lebowa, odwołującego się do konstruktywizmu⁹⁹, akcentuje przypadkowość procesów politycznych, rolę jednostki oraz znaczenie wydarzeń, jakie mogą stać się katalizatorem zmian biegu historii – być może niezależnych od jej głębokich, strukturalnych i systemowych uwarunkowań. Scenariusz Harveya znacznie bliższy jest podejściu uwzględniającemu siłę i sprawczość oddziaływania uwarunkowań polityki zagranicznej USA po 11 września 2001 r., a nie idei przyświecających ich przywódcom. Akcentuje on również, iż scenariusze kontrfaktyczne mogą (choć znacznie rzadziej) podsuwać argumenty ograniczające przypadkowość współczesnych procesów międzynarodowych¹⁰⁰. Trudno więc oczekiwać, by debata o roli myślenia kontrfaktycznego rozstrzygnęła dylematy teoretyczne współczesnych stosunków międzynarodowych. Niemniej zgodzić należy się z dominującym w niej poglądem, że za pomocą scenariuszy kontrfaktycznych, przynajmniej tych uznawanych za wiarygodne i prawdopodobne, znacznie łatwiej będzie sięgać do zmiennych na poziomie państwa i jednostki, niż odnosić się do szerokich uwarunkowań systemowych¹⁰¹. Scenariusz Harveya pozostaje tu ważnym wyjątkiem.

Trudno zaprzeczyć argumentom zwolenników scenariuszy kontrfaktycznych, że mogą one odgrywać rolę w ukazywaniu złożonej przyczynowości współczesnych procesów międzynarodowych, a także

⁹⁶ N. Ferguson, *Introduction. Virtual History*, s. 85–86; R.N. Lebow, *Forbidden Fruit. Counterfactuals*, s. 48–49.

⁹⁷ Zob. R.N. Lebow, *The Long Peace, the End of the Cold War, and the Failure of Realism*, „International Organization” 1994, t. 48, nr 2.

⁹⁸ Zob. S.G. Brooks, W.C. Wohlforth, *Power, Globalization, and the End of the Cold War. Reevaluating a Landmark Case for Ideas*, „International Security” 2000/01, t. 25, nr 3.

⁹⁹ R.N. Lebow, *What's So Different About*, s. 557.

¹⁰⁰ F. Harvey, *“What If” History Matters*, s. 423.

¹⁰¹ J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 386.

eliminacji uproszczeń i uprzedzeń w postrzeganiu rzeczywistości międzynarodowej. Trudno też nie zgodzić się, że sięgnięcie po scenariusze kontrfaktyczne pozwala zidentyfikować te uwarunkowania procesów międzynarodowych, które przeoczyliśmy lub zignorowaliśmy wcześniej¹⁰². Już jednak argumenty na temat roli scenariuszy kontrfaktycznych w identyfikacji niespójności twierdzeń teoretycznych trudno jest odnieść do badania współczesnych stosunków międzynarodowych, w których i tak słabość i niespójność proponowanych ujęć teoretycznych widoczna jest wyraźnie. Dostrzec też należy, że scenariusze te same są podatne na ryzyko uproszczonych konkluzji i absurdalnych wniosków. Same też mogą wpaść w pułapkę złożoności współczesnych procesów międzynarodowych, co wymagać będzie coraz to nowych, dodatkowych wyjaśnień oraz uwzględnienia niezliczonej liczby czynników wprowadzających. Ostatecznie zaś, jak ostrzegają Tetlock i Belkin, pozostawia nas „błądzących w światach hipotetycznych”, które sami stworzyliśmy¹⁰³.

W istocie, dyskutując o scenariuszach kontrfaktycznych, trudno pominąć fakt, że – bez względu na potencjalne korzyści związane z ich stosowaniem – pozostaną one zabiegiem spekulatywnym, pozbawionym możliwości jakiegokolwiek empirycznej weryfikacji¹⁰⁴. Wydają się potwierdzać to akcentowane w debacie staranie na rzecz wypracowania kryteriów konstrukcji i stosowania scenariuszy kontrfaktycznych, próby ujęcia ich w spójne ramy i powstrzymania przed nieograniczoną swobodą kontrfaktycznej narracji. Trudno przyjąć jednak, że w przypadku stosunków międzynarodowych uda się wypracować takie kryteria, skoro debata teoretyczna dotycząca współczesnych procesów międzynarodowych sama daleka jest od konsensusu oraz spójnych ontologicznych, epistemologicznych i metodologicznych konkluzji. Wymóg zgodności z faktami historycznymi pozostaje fundamentalny, jeśli chcemy odróżnić scenariusze kontrfaktyczne uznawane za wiarygodne (*plausible*) od tych, które nie będą wprowadzać żadnych hamulców dla wyobraźni ich autora (*miracle world*). Pojęciowa przejrzystość zaś, logiczna spójność i zgodność wewnętrzna scenariuszy kontrfaktycznych, niezbędna jest, abyśmy mieli jakąkolwiek świadomość, o czym w ogóle rozmawiamy. Jednak kryteria te to absolutne minimum, a nie spektakularny sukces debaty o myśleniu kontrfaktycznym,

¹⁰² E. Henik, P.E. Tetlock, *How experts think about*, s. 331–333; I.S. Lustick, *Tetlock and Counterfactuals*, s. 428.

¹⁰³ P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference*, s. 30–31.

¹⁰⁴ J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 381.

co – jak się wydaje – dostrzegają również niektórzy uczestniczący w niej badacze¹⁰⁵.

Rozważania na temat kryterium zgodności z ugruntowanymi generalizacjami teoretycznymi w przypadku stosunków międzynarodowych będą znacznie bardziej problematyczne i mgliste (z tych samych co wyżej względów), podobnie jak kryterium zgodności z ugruntowanymi statystycznymi generalizacjami, których może nie być (wspomniana już statystyka konfliktów z użyciem broni jądowej) lub ograniczone są brakiem wystarczających i wiarygodnych danych¹⁰⁶. Rosnąca złożoność i dynamika współczesnych procesów międzynarodowych komplikują spełnienie postulatu minimalnej zmiany rzeczywistości międzynarodowej, jakiemu miałyby odpowiadać scenariusze kontrfaktyczne. Postulat minimalnych zmian wprowadzanych do świata rzeczywistego eliminuje w praktyce scenariusze na poziomie systemu międzynarodowego (które zakładać muszą zmiany bardziej radykalne) oraz ogranicza rozumowanie kontrfaktyczne do scenariuszy idiograficznych bądź idiograficzno-nomotetycznych¹⁰⁷. W realiach rosnących powiązań i zależności międzynarodowych problematyczne staje się stosowanie scenariuszy „chirurgicznych”, przy których chce się wyizolować jeden czynnik lub jeden aspekt procesów międzynarodowych, wierząc że pozostałe ich uwarunkowania pozostaną bez głębszych zmian. Trudno też, jak zauważa Weber, zdefiniować samo pojęcie „zmiany minimalnej”. Jeśli bowiem wiedzielibyśmy, co w naszej rzeczywistości należy uznać za zmianę „minimalną”, zapewne nie musielibyśmy formułować pytań kontrfaktycznych, by rzeczywistość tę zrozumieć¹⁰⁸.

Wydaje się wreszcie, że scenariusze kontrfaktyczne, nawet te dotyczące historii najbliższej teraźniejszości, muszą stanąć przed takimi samymi wyzwaniem, przed jakimi staje dziś sięganie po analogie historyczne. Problemem pozostaje tu zarówno nazbyt uproszczona i arbitralna selekcja tych analogii, która sprawia że nie są one adekwatne do aktualnych problemów¹⁰⁹, jak i instrumentalne traktowanie odniesień do przeszłości. W tym ostatnim przypadku analogie historyczne rzadziej stają się „lekcją”, jaką można wyciągnąć z historii, a częściej

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 401–402; S. Weber, *Counterfactuals, Past and Future*, s. 268–271.

¹⁰⁶ L.E. Cederman, *Rerunning History: Counterfactual Simulation*, s. 248, 255.

¹⁰⁷ R. Collins, *Turning Points, Bottlenecks, and the Fallacies*, s. 249.

¹⁰⁸ S. Weber, *Counterfactuals, Past and Future*, s. 272.

¹⁰⁹ H. Brands, J. Suri, *Introduction: Thinking about History and Foreign Policy*, w: H. Brands, J. Suri (red.), *The Power of the Past: History and Statecraft*, Brookings Institution Press, Washington D.C. 2016, s. 2, 11–12.

pełnią rolę instrumentów rywalizacji politycznej mających generować poparcie dla danej grupy interesu (danej opcji politycznej), uzasadniać i legitymizować podejmowane przez nią decyzje czy mobilizować opinię publiczną wokół wybranych „mitów i prawd”¹¹⁰. Sięganie po analogie historyczne utrudnia dodatkowo dynamika współczesnych stosunków międzynarodowych, która sprawia, że schematy z przeszłości nie przystają do złożonego i zmiennego charakteru współczesnych procesów międzynarodowych, a niektóre z tych procesów (jak np. rozwój sztucznej inteligencji) nie mają historycznych analogii¹¹¹.

Problemy te dostrzegane są również w debacie na temat rozumowania kontrfaktycznego. Gavin i Harvey zwracają uwagę, że wiele scenariuszy kontrfaktycznych to w rzeczywistości „słabe” i uproszczone schematy myślowe ignorujące dynamikę i zmienność międzynarodowych interakcji. Zamiast lekcji wyciągniętej z przeszłości mogą prowadzić do błędnej diagnozy współczesnych problemów i pogłębiać ich niezrozumienie¹¹². Badacze wskazują ponadto, jak łatwo elity skłonne są sięgać po takie uproszczone interpretacje oraz jak długo potrafią być przywiązane do takich łatwych wyjaśnień, w tym wyjaśnień dotyczących swych własnych porażek. Barwne, proste i popularne scenariusze, w tym scenariusze kontrfaktyczne, potrafią znacznie skuteczniej trafić do odbiorcy (w tym opinii publicznej) niż scenariusze złożone – niezależnie od tego jak surowe kryteria wiarygodności chciałobyśmy postawić eksperymentom kontrfaktycznym¹¹³.

Niezależnie więc od starań na rzecz nadania rozumowaniu kontrfaktycznemu metodologicznych ram i rygoru uczestnikom debaty trudno będzie ostatecznie nie dostrzec tego, jaką rolę scenariusze te odgrywać mogą w politycznej retoryce, perswazji oraz politycznych czy naukowych sporach¹¹⁴. Wydaje się również, iż rzeczywistość polityczna początku XXI w. wcale nie przybliżyła nas radykalnie do odpowiedzi na pytanie postawione trzy dekady temu przez Tetlocka i Belkina – co powstrzymać ma nas od sięgania po scenariusze kontrfaktyczne,

¹¹⁰ A. Mumford, *Parallels, prescience and the past: Analogical reasoning and contemporary international politics*, „International Politics” 2015, t. 52, s. 2, 5–9, <https://doi.org/10.1057/ip.2014.40>; H. Brands, J. Suri, *Introduction: Thinking about History and Foreign Policy*, s. 2, 12.

¹¹¹ H. Brands, J. Suri, *Introduction: Thinking about History and Foreign Policy*, s. 12.

¹¹² F.J. Gavin, *What If? The Historian*, s. 427; F. Harvey, *“What If” History Matters*, s. 418–419.

¹¹³ F. Harvey, *“What If” History Matters*, s. 424; P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference*, s. 33–34.

¹¹⁴ S. Weber, *Counterfactuals, Past and Future*, s. 272–273; E. Henik, P.E. Tetlock, *How experts think about*, s. 332.

które w rzeczywistości uzasadniać będą głównie nasze własne polityczne preferencje, teoretyczne stanowiska czy upodobania?¹¹⁵.

Trudno zatem przypuszczać, by myślenie kontrfaktyczne mogło stać się silną, osobną i niezależną metodą badania stosunków międzynarodowych, przekonującą swymi konkluzjami i angażującą znaczące grono badaczy. Łatwiej przyjąć jest założenie, że scenariusze kontrfaktyczne wspierać mogą istniejące metody badawcze, zachęcając do ich elastyczności¹¹⁶. Potwierdza to przykład scenariusza kontrfaktycznego Harveya, który pokazuje, że rozważania kontrfaktyczne pomagać mogą w analizie specyfiki uwarunkowań decyzji podejmowanych przez rządzące elity. Oczywiście rację ma Weber, że scenariusze kontrfaktyczne zawsze można potraktować jedynie jako inspirację „otwierającą umysł” i sygnalizującą nowe problemy¹¹⁷. Pytanie jednak, czy w takiej sytuacji potrzebna nam aż tak szeroka debata teoretyczna i poszukiwanie sposobu włączenia scenariuszy kontrfaktycznych do badania współczesnych stosunków międzynarodowych?

BIBLIOGRAFIA

- Aligica P.D., Evans A.J., *Thought experiments, counterfactuals and comparative analysis*, „The Review of Austrian Economics” 2009, t. 22, nr 3, <https://doi.org/10.1007/s11138-009-0082-8>.
- Brands H., Suri J., *Introduction: Thinking about History and Foreign Policy*, w: H. Brands, J. Suri (red.), *The Power of the Past: History and Statecraft*, Brookings Institution Press, Washington D.C. 2016.
- Brooks S.G., Wohlforth W.C., *Power, Globalization, and the End of the Cold War. Reevaluating a Landmark Case for Ideas*, „International Security” 2000/01, t. 25.
- Cederman L.E., *Rerunning History: Counterfactual Simulation In World Politics*, w: P.E. Tetlock, A. Belkin (red.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological, and Psychological Perspectives*, Princeton University Press, Princeton 1996.
- Collins R., *Turning Points, Bottlenecks, and the Fallacies of Counterfactual History*, „Sociological Forum” 2007, t. 22, nr 3, <https://doi.org/10.1111/j.1573-7861.2007.00030.x>.
- DeMartino G.F., *The specter of irreparable ignorance: counterfactuals and causality in economics*, „Review of Evolutionary Political Economy” 2021, t. 2.

¹¹⁵ P.E. Tetlock, A. Belkin, *Counterfactual Inference*, s. 37–38.

¹¹⁶ J.S. Levy, *Counterfactuals, Causal Inference*, s. 385–386.

¹¹⁷ S. Weber, *Counterfactuals, Past and Future*, s. 268–269.

- Dubois E., Hericourt J., Mignon V., *Costs and Benefits of Euro Membership: a Counterfactual Analysis*, CEPII, „Working Paper” 2007, nr 17.
- Fearon J.D., *Causes and Counterfactuals in Social Science: Exploring an Analogy between Cellular Automata and Historical Processes*, w: P.E. Tetlock, A. Belkin (red.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological, and Psychological Perspectives*, Princeton University Press, Princeton 1996.
- Ferguson N., *Introduction. Virtual History: Towards a ‘chaotic’ theory of the past*, w: N. Ferguson (red.), *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*, Basic Books, New York 1999.
- Forsberg T., Patomäki H., *Debating the War in Ukraine. Counterfactual Histories and Future Possibilities*, Routledge, Abingdon–New York 2023.
- Gavin F.J., *What If? The Historian and the Counterfactual*, „Security Studies” 2015, t. 24.
- Harvey F., *President Al Gore and the 2003 Iraq War: A Counterfactual Critique of Conventional “W”isdom*, Canadian Defence & Foreign Affairs Institute, Calgary 2008.
- Harvey F., *“What If” History Matters? Comparative Counterfactual Analysis and Policy Relevance*, „Security Studies” 2015, t. 24, nr 3, <https://doi.org/10.1080/09636412.2015.1070606>.
- Harvey F.P., *Explaining The Iraq War: Counterfactual Theory, Logic and Evidence*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.
- Henik E., Tetlock P.E., *How experts think about counterfactuals in business history: The role of theoretical commitments and disciplinary perspectives*, „Management & Organizational History” 2007, t. 2, nr 4, <https://doi.org/10.1177/1744935907086118>.
- Hillgren P.A., Light A., Strange M., *Future public policy and its knowledge base: shaping worldviews through counterfactual world-making*, „Policy Design and Practice” 2020, t. 3, nr 2, <https://doi.org/10.1080/25741292.2020.1748372>.
- King G., Zeng L., *When Can History Be Our Guide? The Pitfalls of Counterfactual Inference*, „International Studies Quarterly” 2007, t. 51, nr 1.
- Lebow R.N., *The Long Peace, the End of the Cold War, and the Failure of Realism*, „International Organization” 1994, t. 48, nr 2.
- Lebow R.N., *What’s So Different About A Counterfactual?*, „World Politics” 2000, t. 52, nr 4.
- Lebow R.N., *Good History Needs Counterfactuals*, „Historically Speaking” 2004, t. 5, nr 4.
- Lebow R.N., *Counterfactual Thought Experiments: A Necessary Teaching Tool*, „The History Teacher” 2007, t. 40, nr 2.
- Lebow R.N., *Counterfactuals, History and Fiction*, „Historical Social Research” 2009, t. 34, nr 2, <https://doi.org/10.12759/hsr.34.2009.2.57-73>.

- Lebow R.N., *Forbidden Fruit. Counterfactuals and International Relations*, Princeton University Press, Princeton 2010.
- Lebow R.N., *Counterfactuals and Security Studies*, „Security Studies” 2015, t. 24, <https://doi.org/10.1080/09636412.2015.1070605>.
- Levy J.S., *Counterfactuals, Causal Inference, and Historical Analysis*, „Security Studies” 2015, t. 24, <http://dx.doi.org/10.1080/09636412.2015.1070602>.
- Lustick I.S., *Tetlock and Counterfactuals: Saving Methodological Ambition From Empirical Findings*, „Critical Review: A Journal of Politics and Society” 2010, t. 22, nr 4, <http://dx.doi.org/10.1080/08913811.2010.541698>.
- Mahoney J., Barrenechea R., *The logic of counterfactual analysis in case-study explanation*, „The British Journal of Sociology” 2017, <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12340>.
- Megill A., *The New Counterfactualists*, „Historically Speaking” 2004, t. 5, nr 4, <https://doi.org/10.1353/hsp.2004.0072>.
- Mumford A., *Parallels, prescience and the past: Analogical reasoning and contemporary international politics*, „International Politics” 2015, t. 52, <https://doi.org/10.1057/ip.2014.40>.
- Osica J., Sowa A., *Co by było, gdyby?*, Bellona, Warszawa 2013.
- Reiss J., *Counterfactuals, Thought Experiments, and Singular Causal Analysis in History*, „Philosophy of Science” 2009, t. 76, nr 5, <https://doi.org/10.1086/605826>.
- Roose N.J., *Counterfactual Thinking*, „Psychological Bulletin” 1997, t. 121, nr 1, <https://doi.org/10.1037/0033-2909.121.1.133>.
- Solska E., Witek P., Woźniak M. (red.), *Historie alternatywne i kontryfaktyczne. Wzryje – narracje – metodologia*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2017.
- Tetlock P.E., Belkin A., *Counterfactual Inference: Form and Function*, w: P.E. Tetlock, A. Belkin (red.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological, and Psychological Perspectives*, Princeton University Press, Princeton 1996.
- Venzke I., *What if? Counterfactual (Hi)Stories of International Law*, „Asian Journal of International Law” 2018, t. 8, <https://doi.org/10.1017/S2044251317000091>.
- Vinsel L., *The Value of Counterfactual Analysis: Investigating Social and Technological Structure*, „Technology’s Stories” 2014, t. 2, nr 2.
- Weber S., *Counterfactuals, Past and Future*, w: P.E. Tetlock, A. Belkin (red.), *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological, and Psychological Perspectives*, Princeton University Press, Princeton 1996.

Jacek Więclawski – associate professor at the University of Warmia and Mazury in Olsztyn, Institute of Political Science. His research interests focus on theories of international relations, the methodology of international relations research, the specificity of contemporary international processes, and the transformation of the contemporary international order. The author of the monographs: *Understanding realism in contemporary international relations – beyond the structural realist perspective* (Baden-Baden 2019) and *Teoria realizmu Hansa J. Morgenthaua: koncepcje, krytyka i znaczenie dla współczesnych stosunków międzynarodowych* (Olsztyn 2014).

Jacek Więclawski – dr hab., prof. UWM w Instytucie Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. W kręgu jego zainteresowań badawczych znajdują się m.in. kwestie teorii stosunków międzynarodowych, metodologii badań stosunków międzynarodowych, specyfiki współczesnych procesów międzynarodowych i transformacji współczesnego ładu międzynarodowego. Autor monografii *Understanding realism in contemporary international relations – beyond the structural realist perspective* (Baden-Baden 2019) oraz *Teoria realizmu Hansa J. Morgenthaua: koncepcje, krytyka i znaczenie dla współczesnych stosunków międzynarodowych* (Olsztyn 2014).